

М.А. Остапенко

ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В УМОВАХ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА: КОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІР

Дана стаття присвячена дослідженню форм і засобів реалізації політичного плюралізму в умовах постіндустріального суспільства на основі теорії політичної комунікації та прикладних аспектах її розвитку в сучасних реаліях.

Плюралізм в широкому розумінні — це така категорія, яка пов'язується зі свободою вибору можливостей як в галузі економіки, так і в галузі соціального життя, політичної та ідеологічної сферах, а також свободою в сфері спілкування.

На думку багатьох науковців, основними передумовами політичного плюралізму є наступні.

Перша передумова — плюралізм думок, без якого політичний плюралізм загалом неможливий. Він стверджує і виражає, передусім, право кожної людини мати свої, власні погляди і їх висловлювати.

Друга передумова — повага до іншодумства, врахування інтересів і поглядів опонента.

Третя передумова — плюралізм думок виходить з того, що ніхто не може мати монополію на остаточну кінцеву, вищу істину, на в'язувати свої думки і погляди іншим.

Четверта умова — плюралізм не сумісний з такими поняттями як силовий вплив, жорстка маніпуляція. Тобто він базується на переконанні, співпраці з опонентами¹.

Зазначені передумови свідчать про те, що політичний плюралізм може реалізовуватись у комунікативному просторі, завдяки сприйняттю і передачі інформації, побудові діалогу між різними суб'єктами політики. Тобто наступною передумовою можна визнати існування сфери політичної комунікації, яка в умовах розвитку інформаційного суспільства постає як важливий спосіб реалізації політичного плюралізму та джерело формування нових форм його прояву. Таким чином, метою даної статті є дослідження форм і засобів реалізації політичного плюралізму в умовах постіндустріального суспільства, використовуючи теорію політичної комунікації та прикладні аспекти її розвитку в сучасних реаліях.

У чому ж сутність постіндустріального суспільства в контексті нашої проблеми? Як справедливо зазначає український дослідник Воронов І.: «...Якщо індустріальне суспільство — це взаємодія людини і машини, то постіндустріальне суспільство засноване на «грі між людьми», в якій на тлі машинних технологій зростає технологія інтелекту, заснована на інформації. Постіндустріальне суспільство є також комунікативним суспільством, де соціальною одиницею виступає радше окрема спільнота, аніж індивід, і метою стає досягнення «соціального рішення», що відрізняється від простої суми індивідуальних рішень...»². Продовжуючи цю думку, слід відзначити, що в сучасних умовах комп'ютерно-опосередкованої політичної комунікації з'являються нові актори — віртуальні спільноти, які об'єднуються навколо загальних інтересів або цінностей і на думку О.Дубаса — вітчизняного дослідника — «...є найновітнішими різновидами соціальних груп, адже механізми управління ними схожі з подібними механізмами, які застосовуються для управління традиційними соціальними групами»³.

Значимість комунікаційних процесів в сучасному суспільстві не потребує доказів. Варто підкреслити те, що комунікація має соціальну природу, це необхідний елемент взаємодії людей, груп, народів, держав, під час якого відбувається обмін інформацією, почуттями, оцінками, значеннями, змістами, цінностями. Без комунікації неможливе конституювання соціальних спільнот, соці-

альних систем, інститутів, організацій, є неможливим існування соціальності, соціуму як такого. Досліджуючи проблеми політичної комунікації, американський вчений Л.Пай називає її «павутиною людського суспільства», що є основою для організованого формування в суспільстві владних відносин⁴.

На сьогоднішній день комунікація вивчається на основі теорії інформаційного суспільства (Д.Белл, З.Бжезинський тощо), яка в якості важливого стимулу і джерела соціального розвитку робить акцент на технічні засоби інформації. Наприклад, згідно з З.Бжезинським, постіндустріальне суспільство стає технотронним, тобто суспільством, на культурний, психологічний, соціальний, економічний розвиток якого впливають техніка та електроніка. Науковець відзначає, що вплив технотронної революції відбивається на характері образного сприйняття дійсності, викликає руйнування традиційних родинних зв'язків і між поколіннями, фрагментацію громадського життя, незважаючи на зростаючі тенденції до глобальної інтеграції. На думку вченого, подібний парадокс сприяє краху старих вірувань, пов'язаних з національними й ідеологічними спільнотами людей, і формує нове глобальне світобачення⁵.

Другий сучасний підхід дослідження комунікації сформувався в межах «розумючої соціології», яка ствержує, що основним результатом комунікації є взаєморозуміння між людьми.

Сама ідея комунікації, і політичної зокрема, міститься в працях Т.Парсонса, К.Дойча, Ю.Хабермаса. Так, Т.Парсонс вказує на те, що найбільш важливий соціальний процес — це процес комунікації значень, символів, тобто рух інформації. Процес передачі інформації спрямовується на соціальний розвиток суспільства і на його усталеність. Каталізатором соціальних процесів (соціальної взаємодії), за Т.Парсонсом, виступає інформаційний обмін взаємодіючих систем і підсистем. Відносини між системами і підсистемами суспільства і в середині них представляють собою обмін інформацією — сукупністю символів, які викликають структурні зміни в системах. При чому будь-яка система контролюється такою підсистемою, яка має більший інформаційний потенціал і споживає найменшу кількість енергії⁶.

Американський політолог К.Дойч розробив інформаційно-кібернетичну модель політичної системи. На його думку, політична система — це мережа комунікацій та інформаційних потоків, це система прийняття рішень на основі різноманітних інформаційних потоків.

Розвиваючи ідеї комунікативної трактовки соціального і політичного світу, Ю.Хабермас розглядає суспільство як продукт людської взаємодії, звідси виникає його теорія соціальної дії — стратегічної, нормативної, драматургічної, комунікативної.

Стратегічна дія за Хабермасом — це соціальна дія, що базується на егоїстичних цілях. Дана модель передбачає, що учасники ставляться до інших діючих осіб як до об'єктивованих засобів чи перешкод на шляху до мети. Стратегічна дія створює умови для конкурентної боротьби.

Нормативна дія — це соціальна дія, мета якої — створення взаємовигідних ситуацій. Це досягається завдяки підкоренню владі, організації на основі спільних цінностей і норм.

Метою драматургічної дії є створення публічного іміджу.

Комунікативна дія має на меті вільну узгодженість учасників для досягнення спільних результатів в певній ситуації. Суспільна інтеграція забезпечується саме на шляхах комунікативної поведінки, яка являє собою інтерсуб'єктивний зв'язок між суб'єктами, які мають мовну компетентність. Вимогами до комунікативної поведінки, за Ю.Хабермасом, є: зрозумілість вислову, істинність пропозиційних складових частин, нормативна правильність у передачі суті і правдивість того, хто повідомляє інформацію⁷.

Комунікативну складову плюралістичної демократії пояснює теорія дискурсу, яка виникає в 70-ті роки минулого століття. Згадана теорія розглядає політичну реальність як складне комунікативне явище, що обмежується не лише характеристикою учасників комунікації, а й включає той соціальний контекст, в який вони вписуються, а також процес вироблення й сприйняття повідомлення. Як зазначає український дослідник Побочий І.А., термін «дискурс» в політології означає не міжперсональний, який має лише особистісне значення, діалог як мовна подія, а соціальний діалог, який відбувається за посередництвом і через суспільні інститути між політичними акторами, а також і між політичними інститутами. Виходячи з цього, політичний дискурс — це обмін обґрунтованими позиціями, поглядами відповідно до певних правил, внаслідок чого здійснюються дії для розв'язання соціально значущих проблем. При цьому всі громадяни мають залучатись у процес прийняття рішень, прояснюючи для себе і переконуючи інших (за допомогою вагомої інформації та логіки), який курс буде найдійовішим у розв'язанні соціально і політично орієнтованих проблем⁸. Під час політичного дискурсу кожна альтернативна

позиція повинна чітко обґрунтуватись, терпляче вислуховуватись, критично аналізуватись, щоб було видно її сильні та слабкі сторони. Політичний дискурс передбачає врахування альтернативних точок зору.

Дискурс, згідно з вищезгаданою концепцією комунікативної дії Ю.Хабермаса, являє собою спосіб діалогічно аргументованого випробування спірної претензії на значимість з метою досягнення загальнозначущої згоди. «В дискурсах ми намагаємось знову створити проблематизовану злагоду, яка мала місце в комунікативній дії, шляхом обґрунтування»⁹.

Істинний дискурс як спосіб мовної комунікації, за Ю.Хабермасом, базується на дотриманні наступних правил:

- участь у дискурсі є відкритою для будь-якого суб'єкта, який розуміє мову і має рівні права з усіма учасниками дискурсу;
- в дискурсі забороняється здійснювати будь-який примус з метою досягнення згоди;
- учасники дискурсу мають право діяти лише на основі мотиву досягнення кооперативної та аргументованої злагоди¹⁰.

Хибний дискурс постає як феномен хибної злагоди, як закономірний наслідок примусу, закладеного в самій структурі комунікації. Вона є породженням систематичного порушення одного з правил дискурсу.

Цікавим є погляд на комунікацію Ф.Ліотара, який зазначає, що в сучасних умовах «...висхідним принципом вдалої комунікації повинен бути не консенсус, а розбіжність. Висловлювання — події, вони не підлягають уніфікації і не дозволяють говорити про існування правил комунікації. Єдиний вихід для продовження комунікації — не створювати метаправила, не дати природним суперечкам перетворитися в позов, в якому є висхідна задана істина». Науковець наполягає на продовженні всіх існуючих дискурсів. Водночас, на думку Ф.Ліотара, будь-яка влада створює свою мовну практику, що намагається утвердити себе в якості універсальної, істинної і справедливої і, тим самим, ставить інші мовні практики в залежний стан¹¹.

З цієї позиції можна уявити, що політичний дискурс в плюралістичному суспільстві може складатися з більш дрібних частин — міні-політичних дискурсів, до яких залучаються різні соціальні і політичні групи. Навіть можна уявно визначити рівні політичного дискурсу: індивідуальний (діалог між політичними лідерами, окремими суб'єктами політики з метою прийняття важливих для

певних частин або всього суспільства рішень); груповий (діалог між суспільними, політичними групами); інституційний (діалог між різними політичними інститутами); міждержавний; цивілізаційний (на рівні цивілізацій). Відповідно до цього горизонтальний та вертикальний рівні.

Виходячи з розуміння політичного дискурсу як певної форми взаємодії між політичними суб'єктами, в в плюралістичному суспільстві можна спробувати виділити такі основні його форми, на базі яких утворюється безліч інших варіантів:

- переговори — процес обговорення двома або більшою кількістю учасників проблем, які торкаються інтересів всіх діючих сторін з метою пошуку шляхів їх вирішення; головне призначення переговорів — це вирішення спірних питань і організація співпраці;

- публічні дискусії, суть яких в тому, що кожний індивід, одержуючи інформацію за допомогою того чи іншого каналу, повною мірою може взяти участь у суспільній дискусії, має можливість чути й бути почутим;

- створення коаліцій — з латинської мови коаліція означає «об'єднуватися» — це досягнення згоди між політичними партіями або громадськими об'єднаннями, громадсько-політичними діями для реалізації спільних дій.

Побочий І. пропонує наступну класифікацію форм політичного дискурсу: конфліктний дискурс (дебати, спори, критичне обговорення); дискурс узгоджень (переговори, «кругли столи», пакти)¹².

Сучасне суспільство є інформаційним суспільством, що супроводжується затвердженням нового — інформаційного — середовища, нових соціальних і моральних цінностей, нового способу життя і нових принципів управління суспільством. Відносно нового середовища можна сказати, що воно має конкурентний характер, що виявляється як публічне змагання різних соціальних груп та їх представників за владу (Р.Даль). Умовами конкурентного політичного середовища науковці визначають:

- плюралістичний соціальний лад;
- індивідуальна воля, наявність суспільної думки;
- високий рівень соціально-економічного розвитку суспільства: чим вищий соціально-економічний рівень розвитку країни, тим ймовірніше, що її режим є майже поліархією, тобто режиму, при якому існує конкурентне політичне середовище, режиму, який подається як ідеал, якого не можна досягти в повному обсязі, проте різна ступінь наближення до якого свідчить про різну міру

демократичності відповідного режиму. «Шанси на політичну конкуренцію дійсно залежать від соціально-економічного розвитку суспільства» (Р.Даль);

– цивілізоване вирішення соціально-політичних проблем, без використання насильства, без традицій залучення армії і поліції в політичне життя суспільства;

– демократичний тип політичної культури;

– ідеологічний плюралізм;

– реалізація і гарантія політичних прав громадян: право створювати і вступати в організації; свобода слова; право обирати; вільні та чесні вибори; право обіймати державні посади; право політичних лідерів змагатися за підтримку або голоси виборців; наявність альтернативних джерел інформації; наявність інститутів, що роблять політику уряду залежною від голосів виборців;

– реалізація таких ліберальних свобод, як юридично забезпечена можливість протистояння владі, свобода самовираження з політичних питань без остраху покарання з боку держави, таємне голосування на виборах, де кандидати від різних політичних партій змагаються за голоси виборців, і після чого ті, що програли, мирним шляхом передають свої місця переможцям;

– незалежність ЗМІ від владних структур.

В інформаційному суспільстві трансформується сама рушійна сила соціальних змін. Нею виступають інформаційне середовище, інформаційні технології, які дозволяють ефективно реагувати на виклики технологічної і ринкової цивілізації. Погляд на розвиток цінностей європейської цивілізації в інформаційну епоху вказує на те, що рушійна сила її розвитку зсувається до сфери «обробки людей людьми», яка стає тотальною. Ця культура має на увазі освіту, виховання людини, постійне її інформування, широкі можливості для її переконання. Подібні виклики інформаційної епохи мобілізують нове покоління лідерів, нову якість влади, яка все більше спирається на культуру впливу на людину. Збір, накопичення і обробка (аналіз) інформації, вільне циркулювання інформаційних потоків і між державами, залученість до системи освіти значної маси людей, інтенсивний розвиток ЗМІ, масової культури, широке розповсюдження переговорів, лобіювання, системи просування товарів та послуг, лідерів на економічному, політичному, соціальному ринках, на ринках освіти і культури — усі ці технології використовує влада.

У контексті вищезазначеного важливим стає зворотній зв'язок, тобто певна комунікаційна мережа, яка дозволяє реагувати

населенню на інформацію, отриману від влади певними поведінковими змінами і, навпаки, реагувати владі на інформацію, яка поступає з боку населення. Так, Г.М.Андрєєва правомірно стверджує, що комунікація є «взаємовпливом взаємодіючих суб'єктів»¹³. Аналізуючи значення комунікації в сучасному суспільстві, Е.Тоффлер зазначає, що «в складних диференційованих суспільствах між офіційними організаціями та субкультурами, яке створюють одне ціле, і між верствами та підструктурами всередині них величезна кількість інформації повинна проходити ще швидше». Для підтримки цілісності суспільства в даних умовах актуалізується роль і значення зворотнього зв'язку. Науковець вказує на те, що «..політична демократія, втягуючи все більше і більше людей у прийняття соціальних рішень, полегшує зворотній зв'язок... Щоб взяти на себе контроль над прискореними змінами (які притаманні сучасності), нам знадобляться ще більш передові і більш демократичні механізми зворотнього зв'язку»¹⁴.

Тобто на сьогоднішній день важливим питанням є розробка і аналіз різних форм, методів, каналів комунікації, за допомогою яких відбувається діалог між сегментами суспільства, між владою і суспільством. Стосовно останнього (діалог між владою і громадянським суспільством) французький дослідник Ж.-М.Коттре виділяє наступні етапи еволюції відносин між керуючими і керованими:

- відносини ідентичності, коли керуючі ідентичні керованим;
- відносини включення, коли всі керуючі є членами політичної спільноти, проте не всі керовані є членами керуючого кола; подібні відносини включають взаємопроникнення і взаємовплив керуючих і керованих;

- в умовах розширення політичної спільноти відносини між керованими і керуючими стають відносинами перехрещення, коли керуючі частково віддаляються від керованих, між ними з'являються проміжні ланки (політичні і неполітичні організації), проміжні інститути (вибори, референдуми, ЗМІ), за допомогою чого і відбувається між ними діалог (комунікація)¹⁵.

Тобто на сучасному етапі відбувається синтез ліберальної та електоральної демократії, який супроводжується поєднанням вимог розвитку політичного і суспільного плюралізму та наявністю альтернативних джерел інформації (насамперед, незалежних ЗМІ, до яких громадяни мають політично необмежений доступ) з можливостями прямого і опосередкованого «резервування» для певних політичних сил, які не контролюються електоратом, місць у парламенті та уряді держави.

У контексті досліджуваної проблеми науковий інтерес викликає концепція М.Маклюена, згідно з якою комунікаційні технології стають вирішальним фактором формування економічної системи. В 1962 році М.Маклюеном було введено до наукового обігу поняття «електронне суспільство». Стосовно політичної сфери, то в сучасних умовах з'являються терміни «електронний уряд», «електронна демократія». Як визначає Л.Сморгунов, в основі ідеї електронного уряду покладено уявлення про державу як інститут, який покликаний ефективно задовольняти нагальні потреби суспільства¹⁶. На популярність даної ідеї вплинув стрімкий розвиток Інтернет-технологій; криза класичних моделей державного управління, яке наприкінці ХХ століття виявилось не готовим до інформаційних, екологічних, економічних і соціальних наднаціональних викликів часу; індивідуалізація поведінки людей, розширення їх свобод. Все це викликає трансформацію моделей взаємин на політичному просторі. Зміст електронного уряду в тому, що за допомогою інтернет-технологій відбувається об'єднання всіх міністерств і відомств у єдиний комплекс із вищим ступенем інтегрування внутрішніх процесів (документообіг) і єдиним інтерфейсом (вікном взаємодії) із громадянином (користувачем). Тобто громадянин спілкується не з усіма відомствами по черзі, а з єдиним електронним посередником, що представляє їх усіх. Запит громадянина автоматично спрямовується у відповідні інстанції і у більшості випадків відповідь (юридична консультація, квитанція на сплату послуг, бюллетень для голосування, довідка, податкова декларація) приходять миттєво. Вперше ідею урядового порталу здійснив Сингапур. Зараз в багатьох країнах світу є державні портали в мережі Інтернет. Проте найбільший доступ до відкритих електронних систем має населення США і Канади — 50% населення є користувачами Інтернету.

Зрозуміло, що вагомою перевагою електронного уряду є можливість участі населення в обговоренні законопроектів і урядових рішень, що вказує на те, що свої інтереси можуть відстоювати не лише лобюючі групи, а й пересічні громадяни. Проте, слід пам'ятати, що онлайн-доступ в Інтернет — це не єдиний засіб, а один з видів доступу до послуг держави. Також необхідно зазначити, що багато національних програм створення електронного уряду не є досконалими, в них практично відсутня координація роботи зі створення електронних урядів різних рівнів влади (федерального, регіонального й муніципального).

До того ж і в оцінках самого Інтернету як одного з каналів політичної комунікації, виділяються наступні позиції. Перша захищає

тезу про те, що Інтернет дозволяє впливати на владу і впроваджувану нею політику на індивідуальному рівні, друга — підкреслює здатність Інтернету змінити саму природу соціальних співтовариств і основи суспільного устрою. Прихильники першої позиції — Е.Коррадо й Ч.Фаерстон — підкреслюють неопосередкований характер комунікацій між владою і громадянами в мережі Інтернет, що мінімізує залежність останніх від партійних організацій та груп інтересів. Друга точка зору представлена дослідженнями канадського вченого Ж.Дюфрена, суть якої зводиться до того, що спілкування в мережі Інтернет скорочує реальне, безпосереднє спілкування людей, сприяє розриву між їхніми можливостями й необхідністю освоювати та опрацьовувати обсяги інформації, сприяє інтелектуальній пасивності і поверховості знань, повсвідному поширенню «соціальної віртуальності», коли уявлення про реальність стає набагато важливішим, ніж сама вона. На думку вченого, Інтернет ізолює людину, породжує «нтерактивну самотність» фрагментує суспільство тому, що численні віртуальні об'єднання не в змозі генерувати й відтворювати повноцінні соціальні зв'язки»¹⁷. До того ж інформаційно-комунікаційні технології можуть використовуватися не тільки для мобілізації односторонніх, планування різного роду акцій. Наприклад, антиглобалісти здійснюють хакерські атаки на сайти великих корпорацій і політичних організацій, наносячи своїм політичним супротивникам прямий матеріальний збиток. Також терористичні і екстремістські групи можуть розпалювати національну, релігійну, соціальну ворожнечу і протистояння.

Пердбачається, що кінцевим результатом впровадження електронного уряду є еволюція сучасної представницької демократії в систему «електронної демократії». Остання трактується науковцями як «демократична політична система, у якій комп'ютери й комп'ютерні мережі використовуються для виконання найважливіших функцій демократичного процесу, таких, як поширення інформації й комунікація, об'єднання інтересів громадян і прийняття рішень (шляхом наради й голосування)»¹⁸.

Отже, в загальному вигляді сучасна соціальна система представляє собою процес соціальної комунікації як необхідний елемент соціальної взаємодії, взаємодії між людиною і політичною системою, людиною і соціальною сферою, людиною і культурою, конкурентна боротьба в політичній, економічній сферах; це система реалізації взаємних потреб частин соціального організму. Політична комунікація є основним елементом політичного життя

в суспільстві, є засобом реалізації політичного плюралізму, впливає на формування політичного простору і взаємодію між владою і суспільством. Зокрема, характер інформаційного середовища визначає стан політики та політичних відносин; сучасні політичні комунікації створюють сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства; нові форми комунікації сприяють розширенню сфери політичної активності громадян, створюють умови для перетворення громадян із формального джерела державної влади на реальних політичних акторів.

Слід звернути увагу на те, що найважливішою проблемою плюралістичного, диференційованого, інформатизованого, комп'ютеризованого суспільства є питання про те, чи існує єдина система цінностей, яка може виступити в основі діалогу і яка може утримувати його цілісність. Як справедливо зазначає Побочій І.А., «участь громадян (легальної опозиції) в політичному дискурсі з владою можливе лише тоді, коли вони поділяють загальні базові цінності. Подібні цінності затверджуються законодавством. Наприклад, в США вони зафіксовані в Декларації незалежності і в Конституції. Головними серед цих цінностей є рівність всіх перед законом, свобода, правосуддя. А.Токвіль, який досліджував американську демократію, що з усіх базових факторів демократії в США (ситуація і контекст, закон, звичай людей) головними є загальні принципи громадянства, які американці сповідують спільно. Ще в 50-ті роки ХХ століття політологи зробили висновок, що демократія може існувати лише тоді, коли громадяни стануть прихильниками її фундаментальних цінностей, таких як свобода і рівність, а також, коли вони будуть досягати консенсусу з процедур, за допомогою яких приймаються рішення»¹⁹.

¹ Пую А.С. Концепция политического плюрализма: Генезис и содержание проблемы: Учебное пособие. — Спб, 1992. — 120 с.

² Воронов І. Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи громадянського суспільства: Монографія. — К.: Генеза, 2007. — С.147.

³ Дубас О. Політична комунікація у глобальному інформаційному суспільстві: надбання і виклики // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. — К.: «Інтас», 2007. — Вип. 30. — С. 297.

⁴ Недбай В. Основні концептуальні підходи до дослідження процесу політичної комунікації /Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2008. — Вип. 12. — С. 230.

⁵ Там само. — С. 228.

⁶ Связи с общественностью в политике и государственном управлении / Под общ. ред. В.С.Кумаровского. — М.: Издательство РАГС, 2001. — С. 27.

- ⁷ Там само. — С. 28–29.
- ⁸ Побочий І.А. Політична боротьба: праксеологічний вимір: Монографія. — К.: Абрис, 2007. — С.104.
- ⁹ Там само. — С. 109.
- ¹⁰ Там само. — С. 109.
- ¹¹ Там само. — С. 110.
- ¹² Там само. — С. 108.
- ¹³ Недбай В. Основні концептуальні підходи до дослідження процесу політичної комунікації. — Назв.праця. — С.226.
- ¹⁴ Тоффлер Э. Шок будущего. — М.: ООО Изд-во АСТ, 2001. — С.518.
- ¹⁵ Связи с общественностью в политике и государственном управлении. — Указ.соч. — С.70.
- ¹⁶ Ємельяненко О. Електронна демократія та електронний уряд у сучасному світі /Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2008. — Вип.12. — С. 243.
- ¹⁷ Маліс О. Інтернет як новий політичний феномен / Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2008. — Вип.12. — С. 252–253.
- ¹⁸ Ємельяненко О. Електронна демократія та електронний уряд у сучасному світі. — Назв. праця. — С. 246.
- ¹⁹ Побочий І.А. Політична боротьба: праксеологічний вимір: Монографія. — К.: Абрис, 2007. — С. 105.